

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ ОРГАНІЧНОГО АГРОВИРОБНИЦТВА В УКРАЇНІ

Розкрито тенденції становлення вітчизняного органічного агровиробництва, особливості структури внутрішнього ринку сертифікованої органічної продукції. Обґрунтовано концептуальну модель формування стратегії розвитку органічного агровиробництва в Україні.

Ключові слова: *органічне агровиробництво, органічна продукція, система, стратегія, сертифікація, попит, ринок органічної продукції.*

Стратегічно важливим інноваційним напрямом сталого розвитку вітчизняного аграрного сектору, а отже, ключовим чинником підвищення конкурентоспроможності його продукції на внутрішньому і зовнішньому ринках є впровадження нових методів господарювання – органічного агровиробництва. Саме воно опинилося в епіцентрі підвищеної уваги світової спільноти через загострення глобальної екологічної та продовольчої проблеми. Стрімкий розвиток органічного сільського господарства здебільшого зумовлений підвищенням попиту на високоякісну натуральну продукцію на світовому агропродовольчому ринку, де місткість органічного сегмента щорічно у 5 разів зростає швидше, ніж глобальний ринок загалом. Тому оцінка функціонування цього перспективного інноваційного напрямку в сільському господарстві, його доцільності та майбутні прогнози для розвитку вітчизняного органічного ринку продукції та продуктів харчування *актуальні* і набувають загальнодержавного характеру в контексті збереження здоров'я нації і навколишнього природного середовища.

Дослідженню проблем еколого-спрямованого ведення аграрного сектору, ефективності органічних методів господарювання, формування ринку органічної продукції та продуктів харчування *присвячені праці* багатьох вітчизняних вчених, зокрема: В. Андрійчука, В. Артиша, В. Борисової, Н. Бородачевої, О. Бородіної, В. Вовка, Т. Зінчук, М. Капшика, М. Кропивка, Є. Милованова, О. Попової, О. Рудницької, П. Саблука, М. Стадник, В. Трегубчука, Р. Тринька, О. Царенка, М. Шикили, В. Шлапака, О. Шубравської та ін.

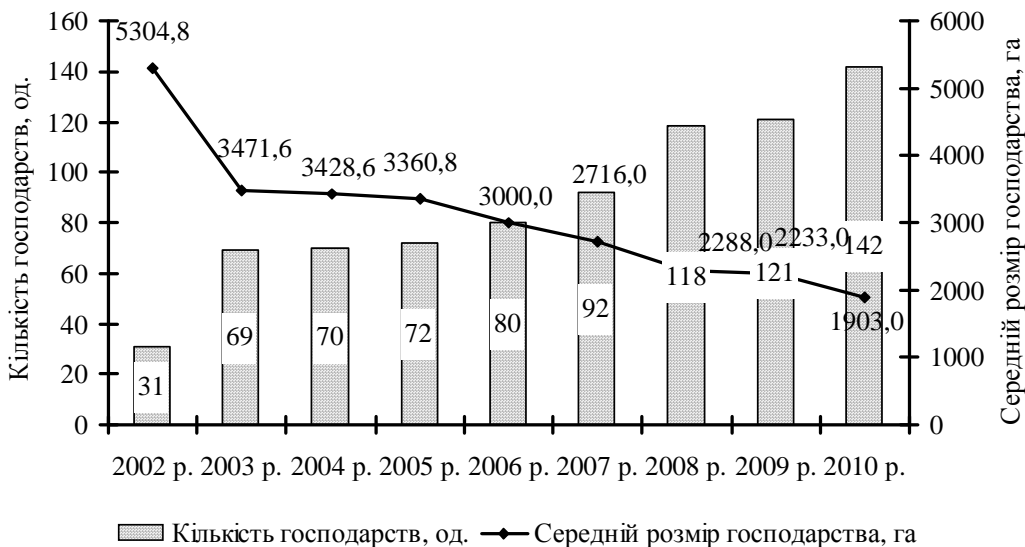
Враховуючи актуальність виробництва якісної і безпечної органічної сільськогосподарської продукції для здоров'я людей та збереження довкілля, виникає необхідність у поглибленні наукових досліджень чинників, які впливають на зацікавленість, а також сповільнення дій товаровиробників у здійсненні цього інноваційного напрямку господарювання.

Мета статті – виявити тенденції становлення вітчизняного органічного сектору, особливості структури ринку сертифікованої органічної продукції і обґрунтувати концептуальну модель формування стратегії розвитку органічного агровиробництва в Україні.

Розвиток аграрного сектору економіки України формується під відчутним впливом соціально-економічних змін в орієнтирах сучасної аграрної політики країн ЄС, адже

наша країна задекларувала курс на євроінтеграцію. У зв'язку із цим важливу роль відіграють типи зв'язків у системі формування органічного сектору, що визначають окремі властивості і формують її цілісність. У Постанові Ради Європейського Союзу № 834/2007 від 28 червня 2007 р. щодо органічного виробництва та маркування органічних продуктів зазначено, що "органічне виробництво – це цілісна система господарювання, яка поєднує в собі найкращі практики з огляду на збереження довкілля, рівень біологічного різноманіття, збереження природних ресурсів, застосування високих стандартів належного утримання (добробуту) тварин та метод виробництва, який відповідає певним вимогам до продуктів, виготовлених з використанням речовин та процесів природного походження" [1, 1]. Таке трактування дає підстави стверджувати, що метод органічного агровиробництва відіграє двояку роль: економічну – забезпечує специфічний агропродовольчий ринок, який відповідає зростаючим потребам споживачів в органічній продукції, екологічну – створює загальне благо, сприяючи захисту довкілля та зрівноваженого розвитку сільських територій.

Системний аналіз і оцінка основних тенденцій становлення органічного агровиробництва показують, що в Україні загальна площа сертифікованих земельних угідь під органічним агровиробництвом в 2010 р. займала 270,2 тис. га [2]. Це вагомий показник, оскільки Україна випереджує ряд країн Східної Європи, членів ЄС, для яких розвиток цього інноваційного напрямку є пріоритетом Спільної аграрної політики ЄС. Встановлено, що за період 2002–2010 рр. чисельність сільськогосподарських підприємств, які ведуть сертифіковане органічне виробництво, зросла із 31 до 142 одиниць, а показник середнього розміру вітчизняного органічного господарства стрімко знизився з 5304,8 га до 1903,0 га (рис. 1).

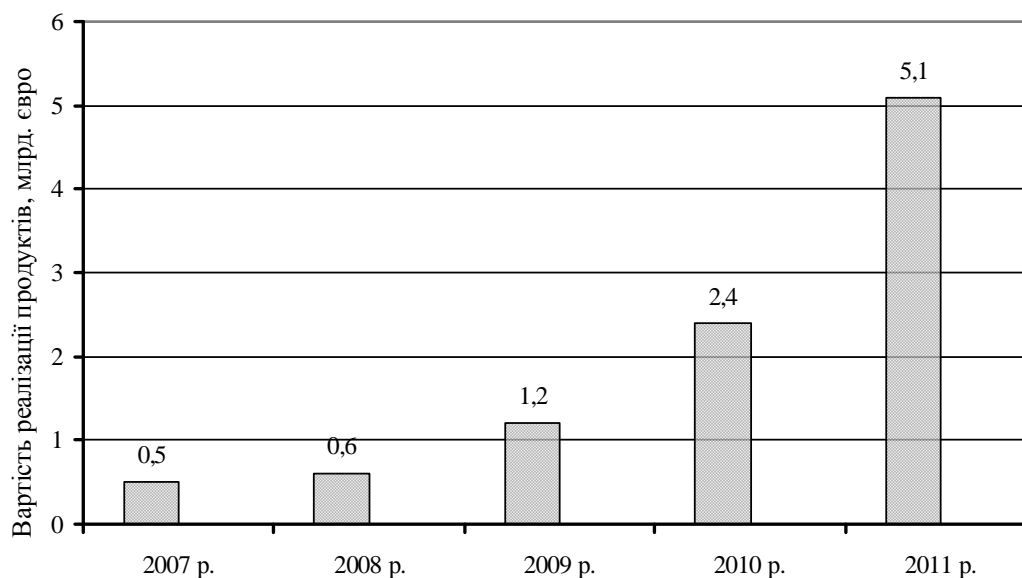
Рис. 1. Динаміка зростання кількості сертифікованих органічних господарств України та їх середні розміри, 2002–2010 рр.

Примітка: Побудовано автором за даними Федерації органічного руху України [2]

Наведені дані свідчать, що органічне сільськогосподарське виробництво концентрується у великих господарствах і значно відрізняється від функціонуючої моделі органічного виробництва країн ЄС.

Внутрішній споживчий ринок сертифікованих органічних господарств почав свій розвиток з 2006 р. Найбільшим попитом серед споживачів України користуються свіжі, якісні молочні та м'ясні продукти, фрукти, овочі, ягоди, крупи, борошно, гриби, мед тощо.

За даними Федерації органічного руху України місткість внутрішнього ринку органічної продукції стрімко зростає. Так, якщо у 2007 р. вартість реалізованої сертифікованої органічної продукції становила 0,5 млн. євро, то у 2011 р. цей показник досяг 5,1 млн. євро, або зріс за цей період більш як у 10 разів (рис. 2).

Рис. 2. Динаміка розвитку внутрішнього ринку сертифікованих органічних продуктів в Україні, млн. євро [2]

Більше половини сертифікованої органічної продукції, представленої на агропродовольчому ринку України, – 55–58% – імпортується переважно з країн ЄС (Німеччини, Великобританії, Італії, Нідерландів та ін.). Решта органічних продуктів вітчизняного походження в торгівлі України коливається в межах 42–45% [2].

Одним з найважливіших механізмів гарантії якості і безпечності продукції, виробленої за органічними технологіями, є сертифікація її виробників, тобто процедура підтвердження відповідності, внаслідок якої незалежно від виробника (переробника, трейдера) та споживача організація засвідчує в письмовому вигляді, що продукція відповідає встановленим правилам виробництва.

Система сертифікації органічного агровиробництва країн ЄС передбачає процес контролю за виробництвом сільськогосподарської продукції. В європейській практиці екологічний сертифікат вважається своєрідною перепусткою на ринок агропродовольчої продукції органічного походження та слугує підтвердженням офіційного визнання екологічної якості продукції сільськогосподарського підприємства з боку цільового ринку [3, 311]. Відносини між державами та виробниками складаються на принципах партнерства, спрямованого на постійну адаптацію до нововведень і вільного переміщення органічної продукції на спільному агропродовольчому ринку.

Обов'язковою умовою системи сертифікації, яка проводиться державними або приватними організаціями, є наявність екологічного маркування на кожному продукті, який було одержано шляхом органічного агровиробництва. Для досягнення цієї мети діють стандарти, що містять вимоги до якості та безпеки продукції, методів випробувань, правила маркування, пакування і транспортування, порядок розробки інформації для споживачів, необхідної для оцінки та вибору ними товару.

Система сертифікації органічної продукції відрізняється від систем сертифікації якості іншої продукції, оскільки в даному випадку спеціальний аналіз продуктів не застосовується при визначенні походження продуктів, однак оцінюють спосіб та весь процес виробництва, починаючи від умов довілля, підготовки ґрунту до постачання продукції споживачам. Отже, система сертифікації охоплює весь ланцюг просування органічних продуктів від виробника до споживача (від поля до столу), включаючи контроль процесу виробництва продукції на полі, її первинну обробку, пакування, сортування, доочистку, миття тощо, а також процес переробки органічної сировини та виготовлення готових харчових продуктів, транспортування, зберігання та продаж продукції.

Для споживачів сертифікація є гарантією того, що продукція була вироблена згідно із затвердженими стандартами органічного виробництва. Однак це не дає жодної гарантії того, що така продукція, наприклад, не містить залишків пестицидів чи інших шкідливих речовин і що при виробництві були збережені всі харчові цінності та інші корисні властивості продукції. З огляду на це слід дотримуватись загальних вимог щодо безпеки виробництва будь-якої сільськогосподарської продукції та продуктів харчування, які діють і в умовах органічного виробництва.

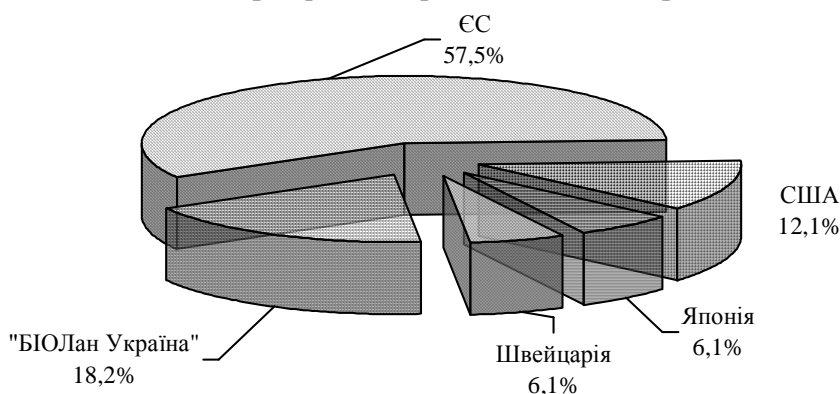
Сертифікація передбачає щорічну інспекцію та проходження сертифікаційної процедури кожного року. Кожен річний цикл виробництва галузі рослинництва перебуває під постійним наглядом сертифікаційної компанії і сертифікат видається на певний обсяг продукції, що вирощений у господарстві органічним методом. В сертифікаті чітко зазначається перелік сільськогосподарських культур, що вирощені, і продукція яких може бути продана як органічна.

Для того, щоб засвідчити що підприємство дійсно займається виробництвом чи переробкою органічної продукції, воно повинно пройти інспекцію, в основу якої покладено аналіз інформації та записів, а також відстеження основних етапів технологічного процесу органічного виробництва на практиці. Звичайно, це передбачає огляд полів і виробничих приміщень, техніки та інших засобів виробництва, сховищ, де зберігається продукція.

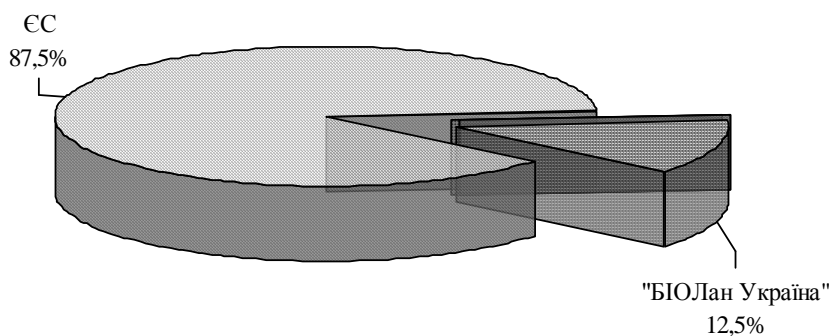
В основу сертифікації покладено базові стандарти Міжнародної федерації органічного сільськогосподарства (IFOAM), а процедура сертифікації вітчизняного органічного сектору здійснюється відповідно до стандартів органічного агровиробництва і маркування органічної сільськогосподарської продукції та продуктів харчування щодо ринку експорту. Індивідуальна сертифікація вітчизняних господарств головним чином відбувається за стандартами ЄС (Постанови ЄС 834/2007, Постанови ЄС 889/2008), стандартами інших країн: NOP – національна органічна програма США, JAS – японські сільгоспстандарти, BIO SVISSE – приватні стандарти Асоціації швейцарських організацій виробників органічної продукції.

Структуру індивідуальної сертифікації органічних підприємств та господарств конверсійного періоду можна представити таким чином (рис. 3).

I. Сертифікація органічних господарств

II. Сертифікація господарств перехідного періоду

- Стандарти ЄС (Постанова ЄС 834/2007, Постанова ЄС 889/2008)
- NOP - національна органічна програма (США)
- JAS - японські сільськогосподарські стандарти (Японія)
- Приватні стандарти екологічного виробництва BIO SUISSE (Швейцарія)
- Приватні стандарти Асоціації "БІОЛан Україна"

Рис. 3. Структура індивідуальної сертифікації органічних та конверсійних аграрних господарств України за базовими стандартами за станом на 01.01.2011 р.

Примітка: Побудовано автором за даними Української сертифікаційної компанії ТОВ "Органік стандарт" [4].

Найбільша частка органічних аграрних формувань в Україні сертифікована згідно із стандартами ЄС – 57,5%, друге місце належить Асоціації "БІОЛан Україна" – 18,2%, третє – стандартам Національної органічної програми США – 12,1%, по 6,1% господарств сертифіковано на підставі японських сільськогосподарських стандартів (JAS) та приватних стандартів BIO SVISSE (Асоціації швейцарських організацій виробників органічної продукції).

Зважаючи на те, що виробництво органічної продукції не є високодохідним і для його розвитку та підтримки необхідно використовувати високовитратні маркетингові заходи, тому в короткостроковій перспективі лідируючі позиції на ринку посідатимуть традиційні імпортери органічної продукції.

Подальший розвиток органічного сільського господарства в Україні, формування повноцінного сегмента внутрішнього агропродовольчого ринку та розширення експорту органічних продуктів залежить від впливу чинників різних рівнів і напрямів дії. У ширшому масштабі перспективи розвитку вітчизняного органічного агровиробництва й формування ринку органічної продукції пов'язані з актуалізацією світової проблеми щодо гарантування безпеки харчування, яку не здатне вирішити традиційне сільське господарство, і одночасно недостатнім задоволенням попиту на органічну продукцію з боку насамперед європейських споживачів.

Перехід сільськогосподарських підприємств та фермерських господарств до органічних методів господарювання в нашій країні стримується нерозвиненістю каналів збуту продукції та відсутністю системи державної підтримки і стимулювання органічного агровиробництва. Це, у свою чергу, неможливо розвивати без встановлення системи нормативно-правового регулювання діяльності у сфері органічного виробництва і, перш за все, без прийняття в державі відповідного Закону України "Про органічне виробництво".

Прийнятий Верховною Радою України 21 квітня 2011 р. Закон України "Про органічне виробництво" був відхилений, виходячи з того, що Закон у супереч конституційній вимозі щодо законодавчого регулювання правових засад і гарантій підприємництва, правил конкуренції, передбачених Конституцією України, не запроваджує комплексного законодавчого регулювання підприємницької діяльності у сфері органічного виробництва, врегульовує здебільшого питання розподілу повноважень між органами виконавчої влади у названій сфері [5].

Стимулюючий вплив на формування органічного сегмента агропродовольчого ринку України можуть також справляти: по-перше, необхідність дотримання нашою державою глобальних угод щодо навколишнього природного середовища; по-друге, гармонізація і взаємне визнання національних органічних стандартів на міжнародному рівні; по-третє, розвиток знань у галузі органіки та інноваційні винаходи у сфері ресурсного забезпечення органічного агровиробництва.

Відомі українські вчені-аграрники П. Т. Саблук і В. Я. Месель-Веселяк стверджують, що "... основою підвищення ефективності виробництва в АПК та доходів сільського господарства є зростання технологічного рівня аграрного виробництва ресурсозберігаючих та екологічно чистих технологій" [6, 4].

Для обґрунтування концептуальних основ подальшого розвитку органічного агровиробництва в Україні з'ясуємо, які ж існують інтереси та стримуючі чинники в його веденні у вітчизняних товаровиробників.

Встановлено, що серед багатьох виявлених чинників, перш за все, вагомою перешкодою на шляху утвердження органічного агровиробництва є недостатня поінформованість серед керівників фермерських господарств, приватних аграрних підприємств і сільськогосподарських кооперативів, які ведуть сільськогосподарське виробництво за традиційними технологіями, про господарства органічного сектору в Україні та за її межами. Зокрема, за результатами проведеного нами соціологічного опитування, яким було охоплено 118 керівників сільськогосподарських підприємств Західного регіону України, лише 75% керівників цих формувань визнало, що їм відомі підприємства, які

займаються виробництвом сільськогосподарської продукції за органічними технологіями, решта 25% про такі господарства зовсім не володіють інформацією (табл. 1).

Таблиця 1

Зацікавленість керівників сільськогосподарських підприємств традиційного виробництва організацією ведення органічного агровиробництва, %

Зміст запитання і варіанти відповідей	Вік респондента, років			Разом
	До 35	35–50	Більше 50	
Чи відомі Вам сільськогосподарські підприємства, які займаються виробництвом продукції за органічними технологіями?				
Так	75	62	64	75
Ні	25	38	36	25
Як Ви вважаєте, що є найбільш характерним для органічного агропідприємства?				
▪ придатність земельних угідь господарств для ведення органічного виробництва	80	65	70	72
▪ висока якість і безпечність виробленої сільськогосподарської продукції	62	54	59	58
▪ позитивний вплив на охорону і збереження довкілля	52	38	68	61
▪ низька економічна ефективність виробництва	45	32	31	35
Чи хотіли б Ви перевести очолюване Вами підприємство на органічне агровиробництво?				
Так	44	32	20	35
Ні	56	68	29	65
Якщо так, то якого виду допомоги Ви потребуєте?				
▪ законодавчого та нормативно-правового забезпечення для ведення органічного агровиробництва	92	96	83	90
▪ індивідуального дорадництва в питаннях інспекції та сертифікації господарства	58	62	36	55
▪ фінансової допомоги зі сторони держави	79	74	59	72
▪ доступних кредитів	36	26	12	24
▪ гарантій щодо стабільного збуту органічної продукції за вигідними цінами	68	67	50	64

Примітка: За даними соціологічних досліджень автора.

Серед опитаних, які володіють інформацією про органічне агровиробництво, найбільш характерною ознакою для цих господарств вважають придатність земельних угідь для ведення органічного виробництва – 72%, понад половина респондентів також визнала високу якість і безпечність виробництва сільськогосподарської продукції та позитивний вплив такого типу підприємств на охорону і збереження довкілля – відповідно 58% і 61%. В межах 35% опитаних респондентів послались у відповідях на низьку економічну ефективність при виробництві сільськогосподарської продукції в органічних господарствах.

Вивчення думки керівників сільськогосподарських підприємств дало змогу встановити, що лише третина респондентів, переважно віком до 50 років, дала ствердну відповідь у намірах щодо переведення очолюваних ними підприємств на органічні методи виробництва сільськогосподарської продукції. Загалом керівники підприємств з великою пересторогою думають про започаткування органічного виробництва. Багатьом не зрозуміло, наскільки це може бути ефективно, наскільки органічна продукція може бути затребувана ринком.

У процесі соціологічного опитування групі керівників, зацікавлених в органічному виробництві, було поставлено запитання, якого виду допомоги вони потребують для його становлення. З отриманих відповідей випливає, що найбільше керівників підприємств для переходу з традиційного виробництва на органічне очікують законодавчого та нормативно-правового забезпечення щодо органічного агровиробництва, яке в Україні так і не врегульоване.

Майже 79% молодих фермерів у віці до 35 років мають потребу скористатися індивідуальним дорадництвом обізнаних фахівців з питань інспекції та сертифікації підприємства. Майже кожен четвертий опитаний респондент (24%) відчуває потребу в зручних умовах кредитування, і більш як половина (64%) зацікавлена у надійних гарантіях щодо стабільного збуту органічної продукції за вигідними цінами.

Велика частина опитаних респондентів (72%), переважно у віці до 50 років, для ведення органічного виробництва потребує належної державної підтримки за рахунок різних видів дотацій і впровадження державних програм щодо його здійснення.

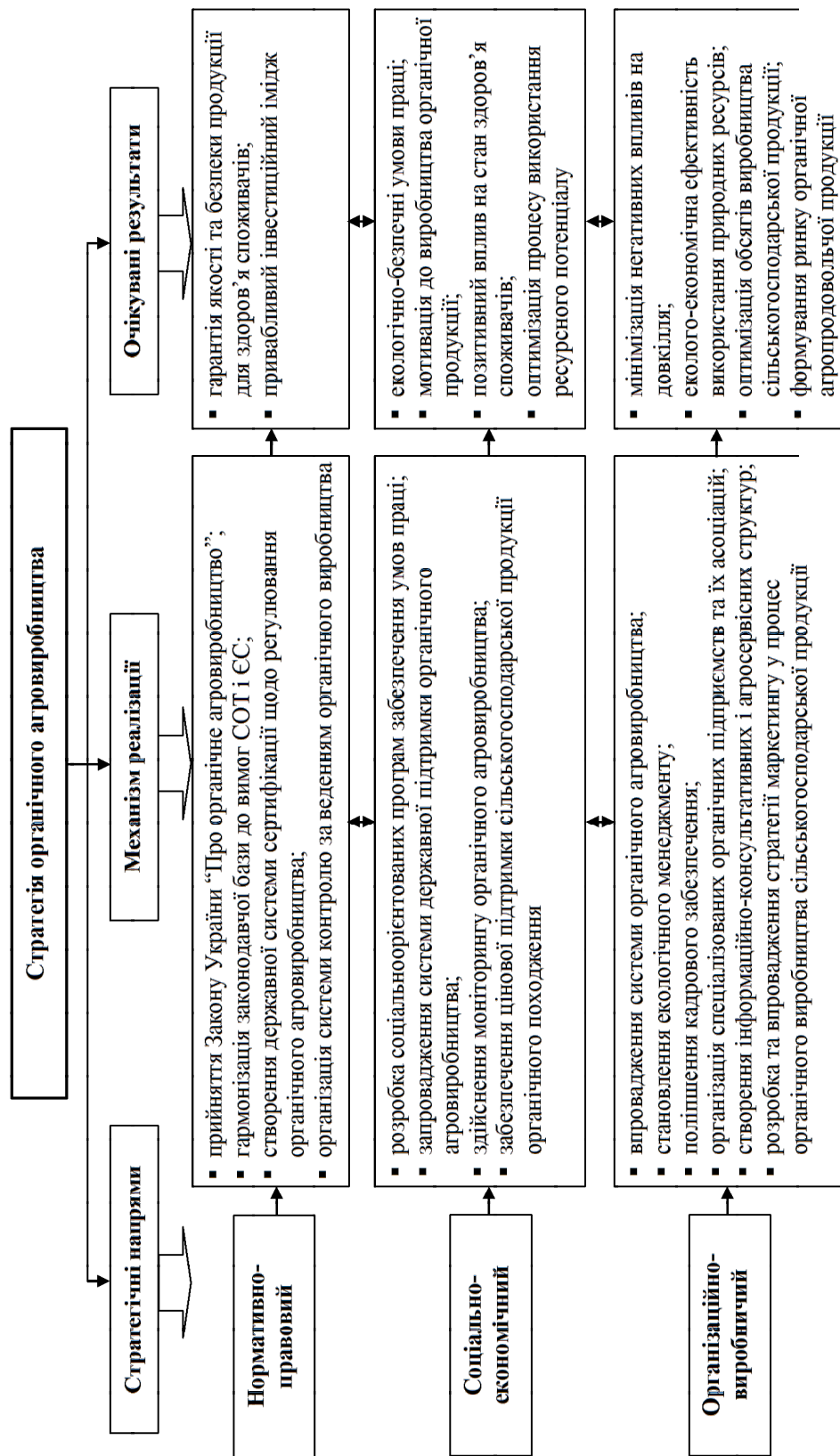
Необхідність науково виваженої державної програми регулювання органічного агровиробництва пояснюється тим, що сільськогосподарська продукція характеризується нееластичним попитом: аграрному виробництву властиві сезонність та ризики і нестабільність, пов'язані з природними чинниками, наслідки диспаритету цін між сільськогосподарською продукцією та продукцією інших галузей економіки, а також те, що за умов глобалізації економіки на параметри вітчизняного агропродовольчого ринку суттєво впливають наслідки державної підтримки розвинених країн, передусім країн ЄС та США – основних конкурентів України на світовому аграрному ринку. Ці країни безпосередньо дотують сільське господарство або застосовують непрямі схеми субсидування й підтримки [7].

Освоєння Україною зарубіжних ринків продукції органічного агровиробництва є не тільки привабливою та реальною, але й довгостроковою перспективою. Для досягнення цієї мети система державного управління у цій сфері має сприяти розвитку екологічного напрямку у сільському господарстві шляхом розробки технологічних і організаційних регламентів, узгодження стандартів, державних програм екологізації з наданням фінансової підтримки.

Широке впровадження органічного агровиробництва в Україні, забезпечення надійного збуту екологічно чистої продукції вимагає створення повноцінного національного ринку органічної продукції та продуктів харчування, який би був інтегрований у європейський та світовий ринки, гарантував споживачам високу якість продукції. Враховуючи особливості розвитку вітчизняного сільського господарства, сільських територій, а також використовуючи європейські моделі розвитку сільського господарства у країнах ЄС, можна сформулювати концептуальну модель формування стратегії розвитку органічного агровиробництва в Україні (рис. 4).

В основу цієї стратегії покладено принцип забезпечення соціальних та економічних ефектів у результаті екологізації аграрного виробництва, що проявляється у збереженні стану навколишнього природного середовища, підвищенні потреби у трудових ресурсах на сільських територіях тощо. Вибір концептуальної моделі розвитку органічного сільськогосподарського виробництва на основі розробленої стратегії повинен визначатися балансом між економічними та екологічними аргументами. Водночас екологічні обмеження мають бути більш жорсткими.

Рис. 4. Концептуальна модель формування стратегії розвитку органічного агровиробництва в Україні
 Примітка: Побудовано автором з використанням [3, 315].

Отже, результати дослідження засвідчують, що для зміцнення позицій органічних аграрних підприємств, наближення їх до вирішення проблем поліпшення екологічних характеристик господарської діяльності та якісних показників виробленої продукції необхідно здійснити таке: організувати широку кампанію з підвищення суспільної обізнаності щодо переваг органічного виробництва, органічної сертифікованої продукції та органічних продуктів харчування (економічних, соціальних, екологічних та оздоровчих); сприяти розвитку сільськогосподарської кооперації для налагодження спільного збуту органічної продукції, постачання засобів біологічного захисту рослин та лікування тварин; сформувати національну систему сертифікації й контролю якості сільськогосподарської продукції та органи органічної сертифікації усіх форм власності; організувати спеціальні місця на гуртових сільськогосподарських ринках і організувати мережу збуту органічної продукції від виробника до споживача шляхом створення спеціальних магазинів для її продажу; створити спеціалізовані місця на гуртових ринках, аукціонах живої худоби з метою формування гуртових партій органічної продукції та її реалізації через роздрібну мережу; організувати спеціальні ярмарки, виставки, фестивалі, інші промоційні та рекламні заходи; стимулювати діяльність товарних і ф'ючерсних бірж з метою формування прозорих ринкових механізмів ціноутворення та просування гуртових партій органічної продукції на регіональний, національний і міжнародний рівні; налагодити взаємовигідні партнерські відносини між органічними товаровиробниками та іншими операторами агропродовольчого ринку; сприяти розвитку експорту органічної продукції через створення національної гарантійної системи, що відповідає вимогам законодавства ЄС та інших країн і є адекватною ринкам збуту органічної продукції, а також еквівалентною міжнародним системам гарантій органічних продуктів.

Таким чином, комплексна реалізація розглянутих концептуальних підходів щодо подальшого розвитку органічного агровиробництва створює можливості зміцнення позиції органічного сектору України, нарощування виробництва високоякісної і безпечної натуральної сільськогосподарської продукції органічного агровиробництва та збереження навколишнього природного середовища.

Література

1. Довідник стандартів ЄС щодо регулювання органічного виробництва та маркування органічних продуктів. Кн. 1 / [редкол. Є. Милованова та ін.]. – Львів : ЛА “Піраміда”, 2008. – 204 с.
2. Офіційний веб-сайт Федерації органічного руху України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.organic.com.ua
3. Зінчук Т. О. Європейська інтеграція: проблеми адаптації аграрного сектора економіки : моногр. / Т. О. Зінчук. – Житомир : Держ. агроекологіч. ун-т”, 2008. – 384 с.
4. Офіційний веб-сайт Української сертифікаційної компанії ТОВ “Органік стандарт”. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.organicstandard.com.ua/ua
5. Пропозиції Президента України до Закону України “Про органічне виробництво” від 20 травня 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?pf3511=38338.
6. Стратегічні напрями розвитку агропромислового комплексу України / за ред. П. Т. Саблука, В. Я. Месель-Веселяка. – К. : Ін-т аграр. екон. УААН, 2002. – 226 с.

7. Худяков Н. ОЭСР о состоянии сельского хозяйства индустриальных стран / Н. Худяков [Электронный ресурс] // Крестьянские ведомости. – 2008. – 15.08. – Режим доступа : <http://www.agronews.ru/newsshop.php?Nid=46687&Page={Page}>.
8. Артиш В. І. Розвиток світового ринку органічної продукції / В. І. Артиш // Економіка АПК. – 2010. – № 3. – С. 113–116.
9. Бондур Т. О. Екологізація виробництва продукції рослинництва як фактор поліпшення її якості / Т. О. Бондур // Економіка АПК. – 2008. – № 6. – С. 39–43.
10. Бородачова Н. Органічний продукт. Вирощений без хімії і сертифіката / Н. Бородачова, О. Китраль // Дзеркало тижня. – 2004. – № 31 (506). – 7–13 серп.
11. Вовк В. Сертифікація органічного сільського господарства в Україні: сучасний стан, перспективи, стратегії на майбутнє / В. Вовк // Проект аграрного маркетингу. – Львів, 2004. – С. 4.
12. Гармашов В. В. До питання органічного сільськогосподарського виробництва в Україні / В. В. Гармашов, О. В. Фомічова // Вісник аграрної науки. – 2010. – № 7. – С. 11–16.
13. Кобець М. І. Органічне землеробство в контексті сталого розвитку / М. І. Кобець // Проект “Аграрна політика для людського розвитку”. – К., 2004. – 22 с.
14. Кропивко М. Екологічна диверсифікація використання сільськогосподарських земель в Україні / М. Кропивко, О. Ковальова // Економіка України. – 2010. – № 7. – С. 78–85.
15. Майбутнє України – за органічним виробництвом // Урядовий кур’єр. – 2008. – № 61. – С. 8.
16. Офіційний вісник Європейського Союзу (Official Journal of the European Union OJ L 189, 50). – 2007. – 20.07.

Редакція отримала матеріал 5 грудня 2012 р.